

משה חלמיש

לקט פתגמים וילקוט מאמרים

הסדרה לחקר ספרות הקבלה והחסידות: מקורות ומחקרים

העורך הראשי:

פרופ' אבי אלקיים

חברי המערכת:

פרופ' משה חלמיש

פרופ' חביבה פדיה

משה חלמיש

לקט פתגמים
וילקוט מאמרים

הוצאת אֶדְרָא, תל אביב

Moshe Hallamish

Idioms Collection and Selected Studies

עיצוב עטיפה: דפנא לויין
התמליל: מתוך שירת המתמיד לח"נ ביאליק

מסת"ב: 978-965-7773-20-8 ISBN:

© כל הזכויות שמורות להוצאת אִדְרָא, תל אביב

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע,
לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי – אלקטרוני,
אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט
אלא ברשות מפורשת מאת בית ההוצאה לאור שתינתן מראש ובכתב.

נדפס בישראל תשפ"א – 2021

© Copyright 2021 by Idra Publishing

Idra Press <IdraPublisher@gmail.com>

<http://idra.org.il/>

סידור, עימוד, לוחות והדפסה:
א. אורן הפקות דפוס בע"מ, שד' רוטשילד 109, תל אביב

תוכן העניינים

7	פתח דבר
שער א:	
פתגמים	
11	פרק ראשון
77	פרק שני
שער ב:	
עבודה דתית	
93	פרק שלישי
113	פרק רביעי
151	פרק חמישי
181	פרק שישי
195	פרק שביעי
217	פרק שמיני
237	פרק תשיעי
253	פרק עשירי
שער ג:	
נושאי הגות	
285	פרק אחד-עשר
315	פרק שנים-עשר
341	פרק שלושה-עשר
361	פרק ארבעה-עשר
367	פרק חמישה-עשר

383	מוות שהוא חיים	פרק ששה-עשר
405	השכלת נשים ומעורבותן בקבלה	פרק שבעה-עשר
427	ישראל ואומות העולם	פרק שמונה-עשר

שער ד:

ארץ ישראל

455	קווים להערכתה של ארץ-ישראל בספרות הקבלית	פרק תשעה-עשר
471	החסידות וארץ-ישראל: תפיסת עולם במבחן המציאות – שני דגמים	פרק עשרים
497	שאלת ארץ-ישראל בעולמו של הלל צייטלין (פתחי דברים)	פרק עשרים ואחד
507	מקורות קבליים וחסידיים בבלבב ימים לש"י עגנון	פרק עשרים ושניים

שער ה:

אישים ושיטות

519	השפעת ספר הבהיר על המקובל ר' יוסף בן שלום אשכנזי	פרק עשרים ושלושה
531	הקבלה בספר לקט יושר לאופי מעמדו של רמב"ם בכתבי מקובלי צפת במאה ה"ז	פרק עשרים וארבעה
553	שמו הנכון של ספר גלא רזיא לתולדות הפולמוס על הקבלה באיטליה	פרק עשרים וחמישה
555	בראשית המאה הי"ז טיפולוגיה של ספרי קבלה בפי רבי צדוק הכהן מלובלין	פרק עשרים ושמונה
563	שלחן ערוך הרב – בין קבלה להלכה יחסו של ר' יוסף חיים אל ר' שלום שרעבי	פרק עשרים ותשעה
581	הקבלה בפסיקה של הרב חיים דוד הלוי	פרק שלושים
597	דברים אחדים על רוח וממשות	פרק שלושים ואחד
601		פרק שלושים ושניים
609		
615		קיצורים ביבליוגרפיים
621	של המאמרים	מראה-מקום נוסח ראשון
622		מפתח עניינים
625		מפתח שמות

פתח דבר

הספר המונח לפני הקוראים הוא בעצם ילקוט. כשמו כן הוא. גם הפרק הראשון, שברובו המוחלט רואה כאן אור לראשונה, אינו אלא לקט של פתגמים שנקרו בדרך הילוכי בלימוד הספרות היהודית לדורותיה (למעט ספרות חז"ל, במקרה זה). אמנם לא כולם ראויים לשם המילוני המדויק של פתגם, ועם זאת מצאתי לנכון לרשום ביטויים, לרוב בני שתי מילים, שיש בצירופן מן העניין (למשל, מדינת ישראל, מוכאי שבת, ספר נחמד). פרק זה, ככל שהוא גדול בהיקפו, אינני מתיימר בלבבי שהשלמתי את המלאכה. יש עוד הרבה מה להציג בתחום זה, מה עוד שפעמים תלוי הדבר בטעם אישי של הקורא. יורשה לי להביא מדברי גדול חכמינו: 'ואמנם מודה אני שלא רחוק הדבר שאטעה ויעלם ממני עיון או נוסח, ואין זה דבר גדול, ואני שמח מאוד שכך בודקים אחרי, ומי שעושה כן ראוי לשכר ולתודה'.¹ זאת ועוד, בפרק זה ציינתי לא מקורות בלבד, אלא גם מחקרים רלבנטיים, וזאת כדי להרחיב את יריעת המתבונן המחפש גם משמעות. אף לא נמנעתי מלציין ערכים דומים מאוד (למשל, צירופים של הנקודה או העגולה), כי נקודת המוצא שלי אינה עולם הספרות המליצי אלא עולם ההגות. אבל הנחה אותי הרעיון: תורה מפוארה בכלי מפואר!²

הפרק השני עשוי לשמש דוגמה לפתגם שנתגלגל בצורות שונות: כשלעצמו פשט צורה ולבש צורה, בנוסחו, בשפתו ובזהות 'מחברו'. ואמנם גם בפרק הראשון נכללו פתגמים שהרחבתי עליהם מעט את הדיבור, כפי שנראה לי מתבקש ומיטיב עם הקורא.

ברם, יתר פרקי הספר מתחלקים כרגע לשניים: ראשית, מאמרים שבחלקם נכתבו ונמסרו למערכות לפני למעלה מחמש שנים, וטרם ראו אור הדפוס (רעה חולה כשלעצמה!). אני מתנצל אפוא שנקטתי דברי הגמרא (ברכות סג ע"א): 'בשעת המפזרים – פנס!' גם עמדה לי עצת/הוראת החכם מכל אדם (משלי ג כז): 'אל תמנע טוב מבעליו', זו ששימשה מוטו מרכזי גם לחלק מחסידי אשכנז לשם פרסום הגותם, ואני ברוב חוצפתי נסחפתי לכך, מאחר שלא אדע מדת ימי, וחפצתי לראות את פרי עמלי מונגש לציבור הלומדים. בכך אף נתרציתי לפניית עמיתים יקרים ללקט מחדש מבחר מאמרים.

שנית, מרבית המאמרים שנדפסו בבימות שונות (וחשבנו שיש להם ערך גם כיום), נקלטו כאן בתוספות או בתיקונים לא רבים, עם שחלקם קבלו פנים חדשות ממש. יחד עם זאת,

1 שו"ת הרמב"ם, מהדורת יהושע בלאו, סי' תסד.

2 כמה אירוני הוא שבמקור התלמודי, תענית ז ע"א, נכתב: 'תורה מפוארה בכלי מכוער'. אבל הדורות הבאים ידעו לפאר.

השתדלנו לנקוט דרכו של 'המורה': 'ואין כונתנו להגדיל גוף הספרים, ולא לכלות הזמן במה שלא יביא אל תועלת. ולזה כשנפרש, לא נפרש אלא מה שצריך לפרוש, ובשיעור שיוכן לבד, וכשנחבר לא נחבר אלא קיצור ענינים'.³

בכל המאמרים נקטתי אותה דרך: בדיקת תיעוד ספרותי, לקוח מסוגות שונות, וכן מכתבי־יד הספונים ברחבי העולם שאין יד הכל מצויה בהם. המחקר בהם נערך מתוך ראייה היסטורית, ובמידת האפשר גם גיאוגרפית. עם זאת, עלי להביע התנצלותי שבגלל מגבלות המגפה שהתרחשה עלינו בשנה האחרונה נמנעה ממני האפשרות להשלים במקומות מסוימים פרטים ביבליוגרפיים כלשהם.

הילקוט נפתח לחמישה שערים: פתגמים, נושאים הקשורים יותר בפולחן ובעבודה הדתית, נושאים בעלי אופי ערכי־הגותי, נושאים הקשורים בדרך זו או אחרת לארץ־ישראל, ושער שעוסק באישים ושיטות. לבו של העיון באלה הוא העולם הקבלי, אך גלוי לכל שאי־אפשר למקובל להתנתק מן 'המושב בחיים', ולפיכך נזקקנו לבירורים ספרותיים, היסטוריים, סוציולוגיים, שיפיקו תמונה מציאותית נכונה ככל האפשר. לא לחידושים מפליגים נשאתי עיניי⁴ אלא למה שעולם המחקר זקוק לו תחילה: להכרת העובדות והצגתן, ולפיכך עקבתי אחר גלגולי דברים ולא נמנעתי משלוח ידי לסוגות ספרותיות שונות ולכתבי־יד רבים ככל האפשר כדי לחשוף משוב מלא ככל הניתן. והנה מתברר שבמקרים רבים מאוד לא הרי גלגולו של ערך זה כגלגולו של מנהג זה. ברם, העת החדשה, מלאחר הגירוש מספרד, מעלה יותר ויותר תמונה שבה רעיונות, ובעיקר מנהגים, פורצים מחדרי לבם ומעולמם של מקובלים וחודרים אל קהלים רחבים יותר והופכים לנכסי צאן ברזל, לחלק מן התרבות המתרחשת או המתגבשת. שוב, לכל נושא – הדרך המיוחדת לו.

והנה מתברר שדרכם של מנהגים אינה סוגה בשושנים. יש שמנהג משיל מעליו לבוש מסוים ויש שהוא מעלה עליו מעטה חדש. יש שהוא מתקבל בקהילה פלונית ונדחה בקהילה אלמונית. לפעמים הוא פושט צורה ולובש צורה עד שנראה כאילו 'פנים חדשות באו לכאן'. כל אלה נדונו בהתאם לעצמם בלא להכתיב מראש את המסקנות וממילא את דרכי המחקר. שמח אני להודות לכל מי שסייעני, בדרכו שלו, להגיע 'עד הלום'. תודה שלוחה למקורות הספרותיים בהם ראו אור המאמרים לראשונה. תודה כנה לידידי, פרופ' ירון הראל, דיקן הפקולטה למדעי היהדות, על סיועו. תודה עמוקה ללשכת סגנית הנשיא למחקר באוניברסיטת בר־אילן על תמיכתה. וברכה מיוחדת לראש משביר: הנהלת אדרא שהכניסה ספר־ילקוט זה תחת כנפיה, ובעיקר לד"ר דפנא לוין ולפרופ' אבי אליקים, אנשי חזון ומעש יקרים. כולם יעמדו על הברכה ויבורכו מפי עליון! 'ילכו מחיל אל חיל' !!!

ט"ו בשבט תשפ"א

3 רמב"ם, אגרת תחיית המתים, מהדורת יצחק שילת, עמ' שסב.

4 יוצאים מן הכלל הם הפרקים השבעה־עשר והעשרים וששה, שהם נושאים אופי פולמוסי יותר. ואילו הפרק הל"ב החותם הוא בעצם לבו של הספר.